

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Ս. ՊՐՈԿՈՊԻՈՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՄԷՋ

Յուստինիանոս կայսեր օրով, Երուսաղէմի մէջ մեր Փրկչին Տեառնընդառաջի տօնակատարութեան առթիւ հաւատացելուց մէջ ծանր գէպքեր պատահեցան. կայսրը հրամայած էր նոյն տօնը որ ըստ կանոնի՝ կը կատարուէր փետր. 14ին, զիկտ. 25ին Ս. Մննդեան համաձայն կատարուի: Կայսերական հրովարտուող խիստ էր, զինուորական միջամտութիւն տեղի ունեցաւ: Երուսաղէմի Հայրապետն ու ժողովուրդը բռնուկ կերպով ընդդիմացան, մասնաւորապէս Սիրիի եկեղեցիին և Գողգոթայի մէջ բռնուկ հղաւ ընդզինութիւնը, այնպէս որ հրաշքերի ու պատահեցան եւ վերջապէս հաւատացողները Երուսաղէմի եկեղեցիի կանոնին համաձայն կատարեցին Տեառնընդառաջի տօնը եւ կայսերական զինուորները քաշուեցան միջամտելէ: Չարմանալի էր այս միջամտութիւնը Յուստինիանոսի կողմէ, վառնդան ալ արեւելեան եկեղեցիներուն սովորութիւնները չէր խանգարեր, Հայաստանի, Եգիպտոսի, Պաղեստինի և Սիւրիոյ ժողովուրդները սիրաշահելու կողմը կը բռնէր ու անոնց մէջ հաւատայ խնդիր չէր յարուցաներ. ինչպէս կ'երեւի, յայտնի ալ է պատմութիւնէն թէ օտար մէկը հրահրած է խնդիրը և ի զուրկայրը երկիցս միջամտած է նոյն տօնակատարութեան թուականի փոփոխուելուն: Այս խնդրով մասին մեր Ճառընտիրները, ինչպէս նաեւ Կիրակոս պատմիչ մանրամասն կը գրեն: Ըստ մեր Ճառընտիրներուն՝ Երուսաղէմէն Գրիգոր եպիս. Արծրունեաց^(*) կը գրէ Հայաստան. «Ականաւտնս լեւլ ամենայն անցիցն անցելոց, գլբուհաց թուղթ ի Հայոց, զգուշացուցանելով զնոսա ի խոտորմանէ տօնիցո. և կը յիշէ նաեւ թէ ճշնանք բժշկութեանն եղեն նախ

ի վերայ Հայոց, զի կին մի անուն Սողոմէ ի Մովսէս գաւառէ, կարկամեալ ի 23 տմաց հետէ, եկն եւ անկաւ առաջի սեանն եւ ջիւրմ հաւատով խնդրէր զբժշկութիւն ի Տեառնէ, որ և յարուցեալ եկաց ի վերայ ստից իւրոց և զոհանայր զԱստուծոյ...»

Այս գէպքին պատմագրութեան առթիւ Կիրակոս պատմիչ խօսք մը ունի (էջ 23) և կ'ըսէ. «Իսկ Երուսաղէմացիքն ոչ առին յանձն փոխել զաւանդութիւնս օտար հարցն, որ մինչև ցայն օրն պահեալ էին: Ինչ էր հայրերու այդ աւանդութիւնը զոր կը պահեն Երուսաղէմացիք. վառնդի հրեանոց ի վեր Գրիստոսի Մննդեան և Աստուածայայտնութեան տօնը միասին կը կատարէին Յունուար 6ին, եւ հետեւաբար Տիրոջ քառասներորդ Տաճար գալու տօնը կը տօնախմբէին փետր. 14ին: Կայսեր հրամանը ընդունուած պարագային հայրերու աւանդութիւնէն շեղում մը պիտի ըլլար, ինչ որ ժողովուրդը չէր կրնար ընդունիլ: Այս մասին փաստերը շատ են: Հայոց եկեղեցւոյն Ս. Մննդեան և Աստուածայայտնութեան Յունվար 6ին միասին կատարելու կանոնը հինէն կուգայ, բոլոր արեւելեան եկեղեցիներն ալ նոյն օրը կը կատարէին: Երուսաղէմի եկեղեցին ալ մինչև Զ-ի դար այդ կանոնը կը պաշտէր, այդ պատճառաւ տեղւոյն հաւատացողները մերժեցին Տեառնընդառաջի նոր տօնակատարութեան մասին կայսերական հրամանը: Թէն մեր այս յօդուածի նիւթէն զուրէ, բայց այս մասին լուսաբանութիւն մը տալու համար մէջ կը բերենք Գ. զարուն Երուսաղէմ այցելող Էթէրիս ուխտաւորուհի Օրագրութիւնէն քաղուած վկայութիւնը, օրով կը հասկնէ թէ Երուսաղէմի մէջ Տիրոջ Ս. Մննդեան եւ Աստուածայայտնութեան տօնը կը կատարուի Յունվար 6ին Ս. Յարութեան եկեղեցիին մէջ: Նոյն ուխտաւորուհին մանրամասնութիւններ կուտայ ութօրեայ արարողութիւններու մասին, իսկ Տեառնընդառաջի նկատմամբ կը գրէ հետեւեալ տեղեկութիւնները. «Աստուածայայտնութիւն քառասուն օր վերջ կը կատարուի նոյն տօնը և միծ թափօր կը կաղմօնի Ս. Յարութեան մէջ շքեղ հանդէսով, ինչպէս Զատիկը: Բոլոր քահանաները և անոնցմէ վերջ եպիսկոպոսը կը քարոզեն նիւթ առնելով Աւետա-

(*) Անտառա վանականի Երուսաղէմի վանքէից ցուցակին մէջ կը յիշուի հետեւեալ վանքը Սկրծրունեաց վանքն, որ յանուն օտար Գեորգայ, հաւանաբար Գրիգոր եպիսկոպոս այս վանքին վանահայրն էր:

բանի այն մասնէ՝ որուն համաձայն Յովսէփ և Մարիամ Տէրը Տաճար կը բերեն քառասուն օր յիտոյ, և Սիմէոն ու Աննա կ'ին մարգարէն որ Փանոսելի աղջիկն էր՝ տեսան զԱնիկա ու խօսելէ վերջ անոր հետ իր ծննդացի յանձնիցին»

Դառնանք մեր յօդուածի նիւթին. Արծրունիաց Գրիգոր եպիսկոպոսին Հայաստան դրած նամակէն կը հասկցուի թէ Տեառնդառաջի նոր տօնակատարութեան խառնաշփոթութեանց առթիւ, երբ հաւատացեալք կը տիրանան իրենց աւանդական կանոնին վերահաստատութեան, չձառնցին ջահաւ և մոմղէնս և ելին ընդ Տեառնդառաջ. ի Ս. Պրովպոս, կատարել ըզտօնս ըստ Յայտնութեան և ըստ տօնորութեան» Երուսաղէմի Ս. Պրովպոսիս եկեղեցին հայ ձառնութիւնն է որ կը յիշատակէ առաջին անգամ՝ Նոյն եկեղեցիին մասին օրհնամական տեղեկութիւններ տալէ առաջ, պէտք է գրանանք թէ ո՞վ էր Պրովպոս, որուն անունով կառուցուած է Նոյն եկեղեցին։ Պրովպոսիս Պաղեստինի մէջ նահատակուած է Դիոկղետիանոսի հալածանաց ժամանակ, եւ արեւելքի մէջ մարտիրոսացած շատ վկաներէն մին է. և կը կոչուի ձմեռ. անոր նահատակութիւնը գրած է Եւսեբիոս կեսաբացին, որուն տողերը հոս կը համառօտենք. «Պրովպոսիս Պաղեստինի մարտիրոսներէն առաջինն է. մանկութենէն սկսեալ վարած է սուրբ եւ առաքինի կեանք մը։ Երկու կամ երեք օր մի անգամ լոկ հացով և ջրով կը գոհանար։ Աստուածային բանին խորհրդածութիւններով գիշեր և ցերեկ կը պարապէր առանց յոգնութեան։ Ան ծնած էր Երուսաղէմ. իսկ իր բնակարանը եղած էր Սկիւթապոլիս (Պէյսան) ուր ան կը կատարէր եկեղեցական երեք պաշտօններ. ընթերցող էր, սիրիական լեզուի թարգմանիչ, եւ երգչախումբիչ։

Սկիւթապոլսէն ընկերներով զրկուեցաւ Կեսարիա (ձովալին) և առաջնորդուեցաւ դատաւարին որ անմիջապէս բանտարկեց Պրովպոսիսը և Փլաքսիանոս դատաւարին միջոցաւ ստիպել տուաւ որ Պրովպոսիս զոհ մատուցանէ աստուածներուն. բայց ան զօրաւոր ձայնով մը յայտարարեց թէ բազմաթիւ աստուածներ չկան, բայց միայն մեծ տիեզերքի արարիչը։ Այս պա-

տասխանը դատաւարին վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրաւ. ի պատասխան, ուրիշ բան չգտնելով ըսել, աշխատեցաւ համոզել Պրովպոսիսը զոհ մատուցանելու Կայսրերու։ Բայց Աստուծոյ նահատակը մերժեց անոր խօսքը. լսեցէք, ըսաւ ան, Հոմերոսի այս խօսքը. «Երարի չէ ունենալ բազմաթիւ տէրեր, ներելի է ունենալ միայն մէկ զուլս, մէկ թագաւոր» (Ելիակոն Բ. 204)։ Այս խօսքին վրայ դատաւորը կը հրամայէ զխառնել Պրովպոսիսը, որ կը նահատակուի Տէսթոս ամսոյն 7 ին։ Այս առաջին մարտիրոսութիւնն է որ տեղի կ'ունենայ Կեսարիոյ մէջ»։

Ս. Պրովպոսիս անուամբ եկեղեցի մը կառուցուած է Կեսարիոյ մէջ, եկեղեցի մը՝ զոր Ջենտի կայսրը վերաշինեց 484 ին, ըստ Chronicon Pascaleի։ Սկիւթապոլիս Ս. Պրովպոսիսի երկրորդ հայրենիքն էր։ Հոն էր որ կը գործադրէր իր ընթերցողի եւ երգչախումբի պաշտօնները։ Հոն ալ եպիսկոպոսարանին մէջ հաստատուած է մատուռ մը յանուն Նոյն նահատակին (տե՛ս Կիւրեղ Սիւթապոլսեցի, Վարդ Ս. Սարայի, Cotelier, էջ 349)։ Սեւերոս Անտիոքի մէջ ներդրեալն էր արտասանած է Փոկասի և Պրովպոսիսի շխարհները Ս. Միքայէլի եկեղեցին փոխադրուած ժամանակ. Դժուար չէ ընդունիլ թէ սոյն նահատակները մարտիրոսացած են Սինոպի եւ Կեսարիոյ մէջ (տե՛ս Les origines du culte des martyres, par Hippolyte Delahaye, էջ 237)։

Ս. Պրովպոսիսի անուամբ Երուսաղէմի մէջ շինուած է եկեղեցի մը, ինչպէս ալ նարեկեցիքը վերեւ, ըստ հայերէն ձառնութիւն, անոր մասին է. դարուն յիշատակութիւն մը ունի Արծրունեաց Գրիգոր Եպիսկոպոսը իր Հայաստան գրած նամակին մէջ ուր առաջին անգամ կը յիշատակուի Ս. Պրովպոսիսի Երուսաղէմի եկեղեցին. ճիշդ այս յիշատակութիւնը Prof. Goussen 1923 ին գերմաներէն հրատարակած Սուրբ Տեղեաց արարվայրերու վրացական ծիսաբանի մը թարգմանութեան մէջ Ս. Պրովպոսիսի եկեղեցւոյ մասին իր ծանօթագրութեանց առթիւ մէջ կը բերէ այս եկեղեցւոյն յիշատակութիւնը հայերէն գրուածքէ մը՝ ուր կը բովանդակէ Երուսաղէմացիներուն ընդդիմութիւնը ընդդէմ Յուստինիանոսի հրամանին՝ որով Տեառնընդառաջի տօնը կ'ազդէր փոխադրել Փե-

տրուարի 14էն Փետր. 2: Նոյն ուսուցչապետը հետեւած է Փարիզի Ազգ. Մատենադարանի վրացական մէկ ձեռագրին (թ. 3) Կանդերձ մերձեցումներով քաղուած վրացական երկու հին տաղարաններէ, մին բերուած Երուսաղէմի Քաջափանքէն, եւ միւսը Սաղպիրոսի փանքէն, որոնք հատուաբար կը վերաբերին Ժ. դարուն, մինչ Փարիզի ձեռագրերին թուականն է ԺԱ. — ԺԲ. դար, ըստ Goussentի, ԺԳ. — ԺԵ. դար, ըստ Մաքլէրի ցուցակին: Prof. Goussentի նոյն ծագակին համաձայն ա ձեկնակներ 20 ին Ս. Պրոկոպիոսի եկեղեցին մէջ կը յիշատակուին յոսւ առաքեալներ, երկու մարգարեներ եւ հինգ մարտիրոսներ:

Այժմ նշանակեց թէ Երուսաղէմի մէջ ուր շինուած էր Ս. Պրոկոպիոսի եկեղեցին. դադաթի մը վրայ՝ որ բարձր էր Ազգադամայէն, միջնադարեան քանի մը յիշատակարաններու համաձայն՝ շինուած էր Ս. Պրոկոպիոսի անուամբ եկեղեցի մը, անուանակիրը Երուսաղէմացի նոյն Պրոկոպիոսն է որ Սկիւթուպոլի մէջ պաշտօնավարելէ յետոյ, ինչպէս զրած ենք վերեւ, և յիշեցինք երկու եկեղեցիներու գոյութիւնը, 303 ին նահատակուեցաւ Կեսարիոյ մէջ: Երուսաղէմը՝ նահատակին հայրենիքը յետամնաց էր երկու քաղաքներէն իր յիշատակը պատուելու համար սրբաձայրի մը շինութեամբ: Ուղաւորներէն առաջ այս մասին ինչ որ կրնանք ըսել սա է թէ Երուսաղէմ Ս. Պրոկոպիոսի տօնը կը կատարէր Յուլիոս 8 ին, ինչպէս արեւելեան եկեղեցիները (Վրացական Միաբան, 8 Յուլիոսի), 1914 ին սկստած է անկատար թողուած պեղումով մը երևան եկած նիւարանքներուն հնախօսական քննութիւնը կը թելադրէ Զ. դարը իբր հուանական թուական Ս. Պրոկոպիոսի հիմնարկութեան: Ապու Թօրի գերեզմանը և այն ճառապարհը որ կը բաժնէ զայն յունական այն կայուածէն ուր կատարուած է քանի մը խորաչափութիւններ (sondage) կը գըրուեն սակայն սրբաձայրի հողին մէկ մասը: Սիւներ, քանդակի կտորներ, մոզազիւքի մը մնացորդներ ցոյց կուտան թիւզանդական լաւ ժամանակաշրջան մը:

Վաւերագրութեան վրայ յինչով ԺԲ. դարուն է միայն որ կրնանք ընդունել այս եկեղեցւոյ մասին քանի մը ծանօթութիւն.

նեք. այս ուլ սակայն աւերակներու քննութեամբ յայտնի վերանորոգութեան մը թուականին (*): 1176 ի տրձանագրութիւն մը կը յիշատակէ Ասօրի Ա. ի (1162-73) կողմէն նուիրատուութիւնը այգիի մը Ս. Պրոկոպիոսի եկեղեցիին մօտ Սիոն լիւան արաբայութեան: Կացութիւնը աւելի կը ճշգրտի Կիյեօմ Տիւրացիի կողմէն որ հարաւէն Գէհենով Երուսաղէմէն բաժնուած լիւան վրայ ցոյց կու տայ եկեղեցի մը ի պատիւ երանելի Պրոկոպիոս նահատակին: Անունը տակաւին պահուած է, թէև այլափոխուած, այն պատմութեան մէջ զոր կու տայ Միւհրի էտ-Տիւն այս քրիստոնէական հաստատութեան տուրքութեան մասին շէյխ Ապուլ Ապպաւ Ահմէտի՝ մին Սալաէտտիին ընկերներէն որ 1187 ին Երուսաղէմի գրաւման առթիւ նշանաւոր հանդիսացաւ, ցուլի մը զաւակին վրայ նստած կոռելով, ուրկէ իր մականունը կողմեցաւ Ապու Թօր: Սալաէտտին որդին էլ-Մալէք էլ-Ազիզ 1198 ին, իբր երախտագրութիւն անոր ծառայութեանց համար տուաւ « փոքր գիւղ մը ուր կար փանք մը յոյներէ շինուած և երբեմն ծանօթ Տէյր Մար Քիպուս անունով (Տէս Sauvare, Hist. de Jérusalem, էջ 192, 290): Այս այլանդակ անունին մէջ ղրբաւ նկատի պէտք է աւելի, նոյնութիւնը միւս և պալ ղրբապերուն, արաբերէն Պրքիպիոս, յունարէն Պրոկոպիոսի ընդօրինակութիւնը: Շէնքը տէյր Ապու Թօր անունը հասու. այս էջերը հոն թաղուեցաւ և իր գերեզմանը ուխտատեղիի մը վերանորոգում կը պահպանուէր իր ազգականներէն որ կազմեցին փոքրիկ հումալմարութիւն մը այս զազաթին վրայ և տակաւին մինչև այսօր այս անձին անունով կը կոչուի:

Բայց յիշուած աղբիւրներէն օգտուած ենք նաև PP. Vincent et Abelի Jérusalem Nouvelle ի Բ. Հատորէն:

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱՒԱՌԻՆԻ

(*) Պրոկոպիոսի եկեղեցին շատ անգամ նորոգուած էր: Ձար խորհուրդի բնութիւն վրայ շինուած էր ան: Լոն դառնուած բեկորներուն մէջ կային խոյաններ և երկու կարգ կայանի սալաքարեր և ուրիշ սալաքար մըն ալ ԺԲ. դարու երկու տող արձանագրութեան մնացորդներով (V. A. Jerusalem, Բ. էջ 867):